

Московский рабочий, 1990. – 270 с.; 41. Филарет. Историческое учение об отцах Церкви. – СПб., 1882. – 875 с.; 42. Фроянов И.Я. Введение христианства на Руси и языческие традиции // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 25-34; 43. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 158 с.; 44. Фроянов И.Я. Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1992. – 280 с.; 45. Харин Е.С. Быт и нравы древнерусского монашества XI-XIII вв. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2015. – 248 с.; 46. Хорошев А.С. Участие новгородской церкви в политической жизни (1200-1230 гг.) // Новое в археологии. – М., 1972. – С. 240-243; 47. Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали наук.-практ. конф. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – 121 с.; 48. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси в X-XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 228 с.; 49. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI-XIV вв. – М.: Наука, 1972. – 340 с.; 50. Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.). – М.: Наука, 1986. – 170 с.; 51. Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.

УДК 94(438)“1225/1235”

Олександр МАСАН

ДИПЛОМАТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НІМЕЦЬКИМ ОРДЕНОМ ВТОРГНЕННЯ У ПРУСІЮ (1225-1235 РР.)

Німецький орден йшов до створення своєї державності в Пруссії як військовим, так і дипломатичним шляхом. Санкцію на її завоювання і створення там держави дав йому імператор Фрідріх II у «Золотій буллі» 1226 р. Цю програму-максимум орден реалізовував шляхом угод з князем Конрадом Мазовецьким. Вони стосувалися Хелмінської (Кульмської) землі – області на півночі Мазовії, яку пруси зайняли, мабуть, в 1226 р. Князь Конрад надав ордену спочатку Хелмінську каштелянію (1228 р.), а згодом і всю землю (1230 р.). Свої володіння там передали рицарям-ченцям єпископи пруський Християн і мазовецький Гюнтер (1230 р.). Тоді Конрад погодився на самостійне загарбання Пруссії орденем. Правом розпорядження землями язичників володів єпископ Християн як керівник місії.

219

На початку 1231 р. Німецький орден уклав з ним угоду про поділ Пруссії: рицарям-чениям мала відійти 1/3, а єпископу – 2/3 території. До літа 1233 р. орден звільнив Хелмінську землю і вступив на землі прусів, а єпископ Християн потрапив до них у полон. У жовтні 1233 р. Римська курія доручила Німецькому ордену керувати хрестовим походом у Пруссію, а 3 серпня 1234 р. надала їй йому як папський лен з усіма правами, крім заснування церковних діоцезів. (Їх створювали в 1243 р., і єпископи одержали від ордену лише 1/3 земель). В 1235 р. він інкорпорував Орден рицарів Христових з Добжиня і намагався привласнити Добжинську землю, але через протест князя Конрада втрутилося папство, і Німецький орден мусив зректися Добжинської, а князь – Хелмінської землі із зобов'язанням видалення звідти польських рицарів і виплати 150 марок срібла компенсації. Дипломатичними здобутками 1226-1235 рр. Німецький орден заклав правові, політичні й територіальні початки власної державності в Південно-Східній Прибалтиці.

Ключові слова: Німецький (Тевтонський) орден, Священна Римська імперія, Прусія, Мазовія, Хелмінська (Кульмська) земля, дипломатія.

Александр МАСАН

ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НЕМЕЦКИМ ОРДЕНОМ ВТОРЖЕНИЯ В ПРУССИЮ (1225-1235 ГГ.)

Немецкий орден шел к созданию своей государственности в Пруссии как военным, так и дипломатическим путем. Санкцию на ее завоевание и основание там государства ему дал император Фридрих II в «Золотой булле» 1226 г. Эту программу-максимум орден реализовывал путем соглашений с князем Конрадом Мазовецким. Они касались Хелминской (Кульмской) земли – области на севере Мазовии, которую пруссы заняли, возможно, в 1226 г. Князь Конрад предоставил ордену сначала Хелминскую каштелянию (1228 г.), а потом и всю Хелминскую землю (1230 г.). Свои владения там передали рыцарям-монахам епископы прусский Христиан и мазовецкий Гюнтер (1230 г.). Тогда Конрад согласился на самостоятельный захват Пруссии орденом. Право распоряжения землями язычников

принадлежало епископу Христиану как главе миссии. В начале 1231 г. Немецкий орден заключил с ним соглашение о разделе Пруссии: рыцарям-монахам отходила 1/3, а епископу – 2/3 территории. К лету 1233 р. орден освободил Хелминскую землю и вступил на земли пруссов, а епископ Христиан попал к ним в плен. В октябре 1233 г. Римская курия поручила Немецкому ордену руководить крестовым походом в Пруссию, а 3 августа 1234 р. предоставила ее ему как папский лен со всеми правами, кроме основания церковных диоцезов. Их создавали в 1243 г., и епископы получили от ордена лишь 1/3 земель. В 1235 г. он инкорпорировал Орден рыцарей Христовых из Добжиня и пытался овладеть Добжинской землей, но из-за протеста князя Конрада вмешалось папство, и Немецкий орден отказался от Добжинской, а князь – Хелминской земли с обязательством удаления оттуда польских рыцарей и выплаты 150 марок серебра компенсации. Дипломатическими достижениями 1226-1235 гг. Немецкий орден заложил правовые, политические и территориальные начала собственной государственности в Юго-Восточной Прибалтике.

Ключевые слова: Немецкий (Тевтонский) орден, Священная Римская империя, Пруссия, Мазовия, Хелминская (Кульмская) земля, дипломатия.

Aleksander MASAN

THE DIPLOMATIC SECURITY THE GERMAN ORDER OF THE INVASION IN PRUSSIA (1225-1235)

The German (Teutonic) Order came to the creation of proper state in Prussia both by military way and first of all by the way of the diplomatic treaties. Testifying that we have numerous “privileges”, received successively from the emperor of the Sacred Roman Empire Friedrich II (1226), the duke Konrad of Kujavia and Mazovia (1228-1235), the bishop Christian of Prussia (1228-1231), the bishop Günter of Plock (1230) and the Pope Gregory IX, who edited the series of the bulls, including the protection bull of 3 August, 1234. The great interest produce the “Golden bull” of the emperor Friedrich II from the March 1226, which sanctioned the

conquest of the Prussian lands and the creation there of the state of the German Order. This was the peculiar maximum program, which he gradually realized by the treaties with the duke Konrad – the initiator of the invitation of the German knights-monks to the struggle against the pagan Prussians and the chief of the Christianization mission in Prussia, who was the bishop Christian by the support of the Pope.

As the object of this treaties was at first only the land of Chelmno (Culm), the region in the northwestern Mazovia, on which there were major attacks of the pagan Prussians and even which was caught by them, possibly, in 1225-1226. The duke Konrad gave at first the “castellania” of Chelmno, to which belonged the proper dukes possessions (1228), and later the land of Chelmno in full (1230), which had to work as the base for the opening of the military operations against the pagan Prussians. The bishop of Prussia Christian and the bishop of Plock Günter gave their possessions on that land to the German knights-monks too (1230). At that time the duke Konrad gave back the possibility and the license to the independent conquest of the pagan Prussian lands to the German Order. That did not signify the rendering of that territory in the property of the German knight-monk corporation, as some of the Polish historians consider. Konrad of Mazovia was forced to refuse from the participation in the battle for the pagan lands, because he directed all forces to the usurpation of the dukes throne in Krakow, which belonged to his oldest brother Leshko the White to the end of 1227. Under the such circumstances the German Order had to guarantee him the hinterland on the northern Mazovia, which overcame periodically the bellicose invasion of pagan Prussians.

The bishop Christian as the Popes plenipotentiary to the Christianization mission on the Prussians territories had the exclusive right to dispose the lands, captured by the pagans with the crusaders. At beginning of 1231 the German Order signed the treaty with him upon the future division of those lands. According to it the one third of the pagan territory went to the German knights-monks and the two third of the pagan territories got the bishop. The sides took for the model, possibly, the proportion of the territorial division between the bishop and the Sword-Carriers Order in Livonia.

At once the German Order began the hostilities against the pagan Prussians on the land of Chelmno, which he cleaned from the pagans to the middle of 1233. At that time the bishop Christian was captivated to the pagan Prussians, and that changed the arrangement of the political forces in the Prussian mission. In October 1233 the Pope transmitted his chief-power of the crusade in Prussia to the German Order. He used that position to receive the all power over the pagan lands. The Pope met his aspirations and on August 3, 1234 edited the protection bull. According to it the Prussian lands were transmitted to the German Order as the Popes fief with the appropriate rights, except the creation and security of the church dioceses. During the creation of the bishoprics in 1243 they received from the Order the one third of the lands.

Through the incorporation of the Christ-Knights Order of Dobrzyn in 1235 the German Order attempted to captivate the land of Dobrzyn, which adjoined to the land of Chelmno in the south. In reply to the protests of the duke Konrad the Pope created the commission, by means of which the conflict was reconciled on the basis of the refusal of the German Order from the land of Dobrzyn and on the basis of the refusal of the duke from some rights on the land of Chelmno too under the conditions of the extraction the Polish knights from there and the payment of the compensation in the 150 of the silver-marks.

The diplomatically attainments in 1226-1235 permitted to the German Order to establish the right-political and territorial bases of the own state-system in the South-eastern Baltic lands.

Key words: German (Teutonic) Order, Sacred Roman empire, Prussia, Mazovia, the Land of Chelmno (Culm), diplomacy.

В сучасній загальнодоступній літературі – як вітчизняній, так нерідко і зарубіжній – обставини появи рицарів Німецького ордену в Польщі на рубежі 20-х – 30-х років XIII ст. викладаються дещо спрощено й однобічно. Так, у посібнику з історії західних і південних слов'ян це питання розглядається у контексті загроз польським землям з боку німецьких феодалів. Автори пишуть, що «в 1226 р. на запрошення удільного князя Конрада Мазовецького до країни прибули рицарі Тевтонського ордену. За їхньої під-

тримки він сподівався підкорити племена язичників-пруссів, які з півночі постійно нападали на Мазовію (...). За цю допомогу Конрад подарував ордену Хелмську (правильно – Хелмінську. – О.М.) землю. Однак тевтонці досить швидко забули про ленну присягу, яку давали князеві». На завойованих пруських, а згодом і польських північних землях «хрестоносці створили власну державу зі столицею в Марієнбурзі (Мальборці), яка протягом усього періоду свого існування була найнебезпечнішим ворогом Польщі» [10, с. 88].

Більш об'єктивно, хоча і з окремими неточностями, питання висвітлено в одному з кращих компендіумів історії Польщі. Його автори, відійшовши від небезпек з боку німецьких феодалів, зазначили, що «серйозна загроза для польських земель існувала і на північно-східному кордоні. В середині XII – на початку XIII ст. він зазнавав набігів язичників-прусів, які, перебуваючи на стадії створення ранньої державності, постійно здійснювали грабіжницькі походи на Гданське Помор'я, Хелмінську землю і Мазовію. (...)»

Після провалу своїх місіонерських і військових заходів князь Конрад Мазовецький в 1226 р. передав Хелмінську землю Тевтонському ордену Пресвятої Діви Марії, членів якого в Польщі називали «кшижаками». (...) До початку XIV ст. вони не становили загрози для польських князівств, оскільки були зайняті війнами проти прусів, що неодноразово повставали» [14, с. 61].

Неточності у викладі цих подій в українському посібнику полягають у трактуванні передачі Хелмінської землі Німецькому ордену як дару з боку князя Конрада на підставі ленної присяги рицарів ордену, яку вони «досить швидко забули». Як свідчать документи, перехід цієї території під їхню владу відбувався з 1225 р., коли мазовецько-куявський князь звернувся до магістра Німецького ордену Германа фон Зальци з пропозицією спільної боротьби проти прусів з обіцянкою надати йому Хелмінську землю, до 19 жовтня 1235 р., коли той самий князь був змушений зректися цієї території на користь рицарсько-чернечої корпорації. Про ленну присягу мова взагалі не могла йти, тому що постановами папської

курії 1216 і 1220 рр. Німецькому ордену заборонялося вступати в ленну залежність від світських осіб.

Автори польського компендіуму трактують надання Хелмінської землі німецьким рицарям-ченцям князем Конрадом теж як одноразовий акт з хибною датою – 1226 р. З їхнього викладу складається уявлення, ніби ця земля становила щось окреме від Мазовії. Та, головне, вони не пояснюють причин «невдач» і «провалів» військово-місіонерських заходів князя Конрада щодо язичників. А причини полягали у міжкнязівських конфліктах в Польщі. До участі в них залучалися й іноземні сили, прикладом чого було запрошення Данила та Василька Романовичів князем «Кондратом» до походу на князя Владислава Одоновича в 1229 р. [3, с. 385-386]. Звичайно, мазовецький князь не передбачав участі Німецького ордену в міжкнязівських чварах, але, як зазначає У. Ціглер, «якби рицарі забезпечили йому тил у Пруссії, він міг би більш енергійно виступити проти своїх польських конкурентів» [39, с. 90-91].

Магістр Німецького ордену Г. фон Зальца ще до початку бойових дій проти прусів (1231 р.) розгорнув дипломатичну діяльність, яка полягала в документальному забезпеченні визнання з боку імператора та римського папи майбутніх територіальних надбань у Пруссії, а також у врегулюванні з князем Конрадом і місцевим єпископатом питання переходу Хелмінської землі під владу німецьких рицарів-ченців. Ця область на північному заході Мазовії, площею 4650 км², межувала на сході та півночі з територіями пруських племен і мала слугувати плацдармом для наступу на їхні землі.

Дипломатична діяльність Німецького ордену впродовж 1226-1235 рр. відобразилася у 15-ти документах, 13 з яких представлені оригіналами, при цьому окремі з них дійшли у двох автентичних примірниках. Це стосується передусім першого за часом акту – так званої «Золотої булли» з Ріміні (Італія), виданої від імені імператора Фрідріха II в березні 1226 р. [6, № 56; 21; 34]. Вона існує у двох оригіналах, позначених літерами К (Кьонігсберг) та W (Варшава), які зберігаються у Таємному державному архіві пруського культурного спадку в Берліні (Далемі) [13, с. 319].

Це саме стосується і другого за часом документа – грамоти князя Конрада від 23 квітня 1228 р., згідно з якою він надав Хелмінську землю і с. Орлово в Куявії Німецькому ордену як своєрідні бенефіції [6, № 64]. У 1230 р. представники ордену одержали від князя ще дві грамоти, в першій з яких деталізувалися умови передачі Хелмінської землі [6, № 75], а в другій йшлося про надання замку Нешава і декількох сіл в Куявії [6, № 76]. У червні того самого року з'явився документ [6, № 78], відомий у німецькій історіографії як Крушвицький договір (der sogenannte Kruschwitzer Vertrag) [17, с. 87], а в польській – Крушвицький привілей (przywilej kruszwicki) [25].

Ці та інші джерела неодноразово і прискіпливо розглядали фахівці від М. Перлбаха (1873 р.) [30] до Г. Лабуди (1990 р.) [26]. Окремі документи й досі викликають дискусії щодо їхньої автентичності та обставин і часу їхньої появи. Сучасні історики, які пишуть про передумови та початковий етап загарбання Прусії Німецьким орденом, як правило, теж долучаються до цих дискусій і більш чи менш аргументовано висловлюють свої погляди на зміст його перших привілеїв і договорів [17, с. 69-70, 80-92; 18, с. 8-83; 25].

Із східноєвропейських дослідників деякі з цих документів розглядав лише О. Рогачевський [13]. Досліджуючи Кульмську жалувану грамоту 1233/1251 рр., він з'ясовував джерела її постанови, зокрема, попередню документацію Німецького ордену, що стосувалася Прусії. О. Рогачевський переклав з латинської на російську мову (з коментарями) згадувану «Золоту буллу» з Ріміні 1226 р. [1]. За яких же обставин постав цей документ?

На початку 1226 р. магістр Г. фон Зальца, який належав до довірених осіб Фрідріха II, повідомив монарху про звернення до нього князя Конрада з пропозицією розпочати боротьбу проти прусів та обіцянкою «дарувати» Німецькому ордену Хелмінську землю. Наслідком розмов між магістром та імператором і стала «Золота булла» з Ріміні [1; 3, № 56]. Її зміст полягав у тому, що цісар затвердив за орденом Хелмінську землю і Прусію на тих самих правах, які мали в своїх володіннях імперські князі. Це зовсім не означало,

що магістр (пізніше – верховний магістр) зараховувався до числа князів Священної Римської імперії [16, с. 118-119].

Чому князь Конрад звернувся саме до магістра Німецького ордену і чому той повідомив про це Фрідріху II, виклопотавши в нього «Золоту буллу»? Вважається, що думку про залучення німецьких рицарів-ченців до боротьби проти прусів підказав Конраду сілезький князь Генрик Бородатий. Він мав тісні відносини, в тому числі родинні, з чеськими князями, які протегували Німецький орден з початку XIII ст. Станом на 1204 р. він вже мав власність у Празі й Опаві [33, с. 96; 20, с. 132-133]. Мабуть, за порадою чеських родичів князь Генрик навесні 1222 р. надав німецьким рицарям-ченцям, які прибули, мабуть, з Чехії, с. Лазучіце під Намислувом [38, с. 34].

Це відбувалося на тлі закликів до хрестового походу проти прусів, який папа Гонорій III проголошував майже щороку, прирівнявши його до походу на Святу Землю [6, № 15, 16, 20, 21, 26, 29, 31]. Першими в 1218 р. виступили вроцлавський єпископ Лаврентій і чеський (опавський) князь Діпольд, швагер Генрика Бородатого. До речі, сини Діпольда, племінники князя Сілезії, були свідками надання ним с. Лазучіце Німецькому ордену [38, с. 34].

Лише коли навесні 1222 р. пруси спустошили північну частину Мазовії, польські князі рушили в хрестовий похід, який звівся, мабуть, лише до вигнання прусів з Хелмінської землі [35, с. 166-167]. В ньому брав участь, поряд з Конрадом Мазовецьким, і Генрик Бородатий. З ним могли бути декілька рицарів Німецького ордену, які перебували в Сілезії після надання їм маєтності поблизу Намислува [38, с. 35; 36, с. 25].

З метою оборони Хелмінської землі там розташували прикордонну сторожу з рицарських родин Одровонжів і Грифітів. Між ними існувала давня ворожнеча, яка спалахнула з новою силою і звела нанівець діяльність сторожі [35, с. 169]. Цим скористалися пруси, які в 1224-1226 р. здійснювали рейди на польські землі, спустошивши Олівський монастир під Гданськом, монастир премонстранток у Жукові та околиці єпископської резиденції у Плоцьку [32, с. 161-163]. Пізніше хроніст Петро з Дюсбурга писав, що пруси

знищили тоді в Мазовії 250 церков і каплиць, повбивали багато священиків та інших кліриків [5, II, 2]. Незважаючи на перебільшення, сам факт нападів прусів на польські землі не викликає сумнівів. Можливо, саме через ці події калішський князь Владислав Одонович у вересні 1224 р. надав Німецькому ордену маєтність в 500 ланів у Великій Польщі [9, № 49]. Наступного року князь Конрад запропонував магістру Г. фон Зальці Хелмінську землю для забезпечення боротьби рицарів-ченців проти прусів, про що йшлося у «Золотій буллі» Фрідріха II з березня 1226 р.

Прохаючи імператора затвердити майбутні територіальні надбання Німецького ордену в Південно-Східній Прибалтиці, магістр мусив врахувати невтішний досвід перебування його рицарів на землі Бурца (Барцашаг, Бирса) в Семигороді, яку угорський король Андрій II надав їм в 1211 р., але в 1225 р. прогнав їх звідти [12]. Привід до цього дав сам Г. фон Зальца, який умовив папу Гонорія III проголосити Бурцу «власністю св. Петра» з передачею її Німецькому ордену як папського лену. Невдала спроба відокремити зазначену територію від Угорщини стала повчальною для магістра.

Г. фон Зальца мусив враховувати і ту обставину, що папа підтримував діяльність цистерціанців у Прибалтиці і ще в 1215 р. призначив місійним єпископом Пруссії цистерціанця Християна [36, с. 18]. Йому було надано виключні права з усіх питань, пов'язаних з християнізацією язичників-прусів і хрестовими походами проти них [6, № 11, 15, 16, 19, 26, 31, 38; 17, с. 79]. Німецький орден вже мав досвід ворожого ставлення до себе з боку прелатів-цистерціанців у Семигороді, тим паче, що вони були пов'язані з тамплієрами і госпітальєрами, з якими німецькі рицарі конфліктували на Близькому Сході.

Г. фон Зальца ще на етапі підготовки до вторгнення у Пруссію прагнув до встановлення там повновладдя Німецького ордену і не допускав думки про зверхність єпископа Християна чи князя Конрада над землями язичників після їхнього завоювання. Саме таку перспективу змальовує «Золота булла» з Ріміні 1226 р. Але чи мав

Фрідріх II повноваження надавати будь-кому землі язичників чи інші території за межами Священної Римської імперії?

Вже в преамбулі були подано методологію цих повноважень: «Бог для того возніс нашу імперію над королями землі і розширив межі нашої влади на різні області світу, щоб наші клопітки зусилля зверталися на прославляння у віках Його імені та поширення віри серед язичників; адже, як для проповіді Євангелія Він створив Священну Римську імперію, щоб ми прагнули не менше до підкорення, ніж до навернення язичників, так і ми надаємо милість турботи, через яку правовірні мужі приймають на себе щоденні труди та невтомно надають як майно, так і життя для упокорення варварських народів та поліпшення Божественного культу» [6, № 56, с. 41].

Німецькі імператори, в тому числі Фрідріх II, вважали себе главами християнського і всього іншого світу, відповідальними за той стан, у якому людство зустріне Страшний Суд. Християнська Римська імперія уявлялася не лише як політичне утворення, але і як метафізичне явище, адже її було освячено самим Богом, через що вона і називалася Священною.

Керуючись такими постулатами, імператор надав магістру Г. фон Зальці «право вторгнутися на землю Пруссії з воїнами ордену», жалував йому, його наступникам й ордену «землю, яку він одержить від вказаного князя» (Конрада), та «всю землю, яку він завоює з Божою поміччю у пруських краях, як давнє і належне право імперії – в горах, на рівнинах, в лісах і на морі», щоб рицарі ордену «володіли нею вільно від усіх повинностей та податків (...)». Там ордену дозволялося «призначати [платню з] перевозів і мита, встановлювати щотижневі й інші торги, карбувати монету, визначати податки (...), заводити копальні і рудники золота, срібла, заліза та інших металів, а також солі, які є чи будуть знайдені в цих землях». Імператор дозволяв «призначати суддів та намісників» для покарання злочинців і розгляду цивільних і карних справ. Він бажав, щоб «цей магістр та його наступники в їхніх землях були наділені і користувалися юрисдикцією та владою ліпше, ніж (...) який-не-

будь князь імперії, щоби встановлювали вони добрі нориви та звичаї, видавали асизи і статuti, якими й зміцнювалася б віра (...), а всі піддані їх насолоджувалися і користувалися спокійним миром». Цісар забороняв можновладцям і службовцям порушувати положення його булли під страхом сплати штрафу в 100 фунтів золота.

На думку М. Дига, «передача великому магістру владних прав у Пруссії становила дійсну підставу узалежнення Пруссії від імперії», яке відбулося без ленної інвеститури, через що в буллі й приділено так багато місця владним повноваженням магістра [18, с. 13]. Вони знайшли втілення у регаліях, тобто верховних правах на землю та її багатства, власних грошовій і фінансовій системах, судочинстві та законодавстві. Втім, у буллі не сказано ні слова про хоч якусь форму залежності майбутніх володінь Німецького ордену в Пруссії від імперії. Як зазначав Г. Боккманн, «документ зовсім не казав, що верховний магістр був імперським князем, що він, отже, був би зобов'язаний імперії повинностями (...). Документ лише порівнював його з імперським князем» [17, с. 85]. Але це порівняння не пряме і нагадує певною мірою протиставлення. Адже в буллі звучало побажання, щоб «магістр і його наступники на своїх землях були наділені і користувалися юрисдикцією та владою ліпше (*melius*), ніж може мати на своїй землі, якою володіє, будь-який князь імперії». Отже, магістрам призначалися дещо «ліпші» права, ніж ті, якими користувалися «звичайні» імперські князі.

В цьому немає нічого дивного, тому що початковий текст булли Г. фон Зальца надиктував у своїй канцелярії і лише потім передав його імператору [21, с. 4]. На це вказують деякі вирази, відсутні в буллах, укладених імперською канцелярією, наприклад, «*monarchia imperii*», а також помилка в даті правління Фрідріха як короля Сицилії: «Вчинено це в рік від втілення Господнього 1226-й, (...) королівства ж сицилійського 26-й» [6, № 56, с. 43]. Проте 1226 р. був уже 28-м роком перебування Фрідріха на сицилійському троні. Така неточність була б неприпустима, якби текст готувала канцелярія імператора, проте була цілком можлива в канцелярії магістра.

Г. Боккманн зазначав, що повноваження, надані Німецькому ордену імператором у «Золотій буллі», «могли стати політично цікавими тільки тоді, коли орден насправді володів такими суверенними правами, коли він дійсно опанував Кульмську землю і Прусію. Імператорська грамота зовсім мало допомогла йому в цьому. Вона була спочатку нічим іншим, як максимальною програмою» [17, с. 85]. Схожу думку висловив і Г. Лабуда, завершивши її висновком: «Чи могло бути інакше в 1226 році? Тому про будь-яку фальсифікацію булли не може бути й мови» [26, с. 24].

Щоб реалізувати цю програму, Німецький орден потребував підтримки папства, тому що лише воно могло проголосити хрестовий похід у Прусію. Однак магістр Г. фон Зальца не поспішав звертатися до папи Гонорія III, мабуть, з огляду на тодішні плани Фрідріха II. В 1225 р. він як номінальний єрусалимський король уклав угоду з папою про хрестовий похід в Палестину і зобов'язався до 1227 р. набрати на свій кошт 1000 рицарів. Вирішити це питання було доручено саме Г. фон Зальці [17, с. 45-46].

Мабуть, за порадою магістра, вихідця з міністеріалів ландграфів Тюрингії, Фрідріх II звернувся до ландграфа Людвіга IV, одного з могутніх князів Німеччини, стосовно його участі в хрестовому поході. Від імені цісаря переговори з ним вів саме Г. фон Зальца. Людвіг IV дав згоду, але зажадав виплати йому високої грошової суми і визнання за ним спадкових прав на маркграфство Майсен, на що імператор погодився [17, с. 46-47; 27, с. 55].

Вважається, що магістр схилив Фрідріха II також до надання Прусії цьому ландграфу як додаткової винагороди за участь у хрестовому поході. 22 червня 1226 р. було видано відповідну грамоту, яка мала вступити в силу лише після повернення Людвіга IV з походу [23, с. 150]. Проте він не встиг побувати в Палестині, бо помер в Бріндізі 11 вересня 1227 р. через епідемію, яка з кінця серпня косила зібраних там хрестоносців. Захворів і Фрідріх II, тому похід було відкладено. Це сплутало плани Г. фон Зальци, який покладав великі надії на перебування імператора на Близькому Сході,

що залишався тоді для Німецького ордену головним полем діяльності. Магістр сподівався, що цісар поверне під владу християн Єрусалим, куди можна буде перенести з Акри орденську резиденцію, а також надасть ордену земельні володіння у Палестині й на півдні Італії. Після призупинення походу Г. фон Зальца розпочав реалізацію програми, викладеної у «Золотій буллі».

Саме тоді загострилося політичне становище в Польщі через убивство краківського князя Лешка (23 листопада 1227 р.). Конрад Мазовецький як його молодший брат, почав боротьбу за престол у Кракові, за який боролися й інші князі [27, с. 130]. За цих обставин було важко захищати північ Мазовії від прусів. Тому для князя Конрада було вельми на часі прибуття посланців магістра Г. фон Зальца – Філіппа, комтура з Галле (Тюрінгія), рицаря Генріха Богемця (Воемус) і ченця Конрада. Внаслідок переговорів князь видав 23 квітня 1228 р. прелімінарну грамоту, згідно з якою передав Німецькому ордену Хелмінську землю і с. Орлово (на куваському березі Вісли) [6, № 64]. Він вчинив це «за згодою всіх наших спадкоємців» і зазначив, що до акта «ми розпорядилися привісити печатки нашу та наших братів – усіх князів Польщі (...)». На думку фахівців, під час походу проти прусів у 1222 р. князь Конрад надав маєтності на Хелмінській землі його учасникам – Генрику Борода-тому, Лешку Білому і Святополку Поморському, щоб зацікавити їх в обороні цієї території [22, с. 158-159, 163]. Звичайно, привішення до грамоти печаток «усіх князів» не відбулося через міжкнязівські усобиці. Проте згадка в грамоті про таке розпорядження свідчить про її автентичність [26, с. 24-25].

Комтур Філіпп провів переговори і з єпископом Християном. Згідно з його грамотою від 3 травня 1228 р. він відступив братам Німецького ордену десятини з маєтностей, наданих їм князем Конрадом на Хелмінській землі, «щоб вони були добре озброєні для боротьби проти язичників» [6, № 65].

Водночас посланці Німецького ордену не обіцяли князю Конраду та єпископу Християну швидкого прибуття рицарів, адже Г. фон Зальца спрямував усі сили корпорації на Близький Схід у 232

зв'язку з відновленням хрестового походу Фрідріха II. Німецький орден виявився єдиним з великих орденів та інших церковних інститутів, який підтримав цісаря, незважаючи на його відлучення від церкви римським папою. У березні 1229 р. Г. фон Зальца навіть взяв участь у так званій «самокоронації» Фрідріха II як єрусалимського короля [17, с. 66-67].

Через зволікання німецьких рицарів-ченців з прибуттям до Мазовії князь Конрад і єпископ Гюнтер за участю єпископа Християна заснували на початку липня 1228 р. Орден рицарів Христових (Добжинський) [11]. Втім, князь повинен був розглядати цю корпорацію лише як додатковий засіб захисту своїх володінь від прусів і не відмовився від контактів з Німецьким орденем. Але єпископ Християн міг вбачати в ній знаряддя, підлегле йому як керівнику хрестоносної місії в Пруссії. Схожим чином оформилися відносини між єпископом Лівонії Альбертом і заснованим ним Орденем мечоносців. Генріх Латвійський писав під 1202 р. про заснування в Ризі «братства рицарів Христових, якому пан папа Інокентій дав статут храмовників і знак для ношення на одязі – меч і хрест, велівши бути в підлеглості своєму єпископу» [2, VI, 6]. Проте, на відміну від мечоносців, «добжинські брати» не змогли розвинути активної боротьби проти прусів через свою нечисленність, а відтак і через прибуття до Мазовії рицарів Німецького ордену [5, II, 4].

Повернувшись із Святої Землі до Італії, Г. фон Зальца поновив переговори з князем Конрадом і єпископом Християном. Десь восени 1229 р. до Плоцька прибули рицар К. фон Ландсберг з товаришем, які взяли участь у відбитті нападу прусів на Мазовію і навіть одержали поранення. Петро з Дусбурга, пишучи про це під близько 1226 р., зазначив, що вдячний князь Конрад з дружиною Агафією та синами надав «братам Німецького дому, нинішнім і грядущим, Кульмську та Любавську землі і землю, яку зможуть з Божою поміччю у подальшому відвоювати з рук язичників (...)» [5, II, 5].

Петро з Дусбурга дещо випередив події, адже Хелмінська земля

перейшла під владу Німецького ордену пізніше. Зате не викликає сумнівів згадка хроніста про те, що на прохання К. фон Ландсберга та його товариша мазовецький князь «навпроти нинішнього міста Торунського збудував їм на одній горі замок, названий Фогельзангом (...)» [5, II, 10]. Топонімічні дослідження показали, що «місцевість Фогельзанг (...) лежала, справді, навпроти теперішнього Торуня, на терені нинішньої ділянки Ставки» [19, с. 110]. З цього замку рицарі вели спостереження за надвісянськими районами Хелмінської землі і вивчали місця можливих переправ військ через Віслу.

К. фон Ландсберг направив Г. фон Зальці звіт «про все, що зроблено стосовно дорученої йому справи, смиренно і запобігливо прохаючи, щоб він прислав йому ще братів і зброєносців» [5, II, 11]. Для початку воєнних дій магістр потребував санкції папської курії. Мабуть, Г. фон Зальца інформував папу Григорія IX про обіцяне Конрадом Мазовецьким надання Хелмінської землі. На це вказує папська булла від 18 січня 1230 р., адресована рицарям Німецького ордену в Німеччині та Пруссії [6, № 72]. В буллі зазначалося, зокрема, що князь надав їм «замок Хелмно з його придатками і декілька інших замків на пруському прикордонні (...), додаючи все, що ви зможете здобути від їхніх (прусів. – О.М.) земель».

Виходить, що орден одержав від Конрада не всю Хелмінську землю, а лише замкову округу Хелмна (Кульма), або, як вважає М. Діго, Хелмінську каштелянію – комплекс маєтків, які належали князю як територіальному володарю. Така практика поширилася в Польщі в XII-XIII ст. стосовно церковних інституцій, а пожалувані їм князівські землі ставали церковними каштеляніями (*castellania ecclesiae*). Їхня юрисдикція не поширювалася на підданих інших церковних і світських землевласників [18, с. 38-41].

Приблизно на час видання папської булли від 18 січня 1230 р. посланці Німецького ордену домоглися від князя Конрада видання нових «привілеїв»: одного – стосовно Хелмінської землі, другого – стосовно замку Нешава з округою на куявському березі Вісли [6, № 75, 76]. Ці документи збереглися в оригіналах, хоча на першому

бракує печатки князя. Як зазначив Г. Лабуда, «при порівнянні пожалувань від 23.4.1228 р. (...) і від 1230 р. помітно, що “хелмінський” документ є логічним продовженням та доповненням надання 1228 р. (...) Документ не лише повторював надання Хелмінської землі, але й специфікував всі вольності та імунітети, якими орден повинен був тішитися з цього часу на territorium Chelmense» [26, с. 26]. Акт окреслив передусім «Хелмінську територію (...) від того місця, де Дрвенца (Drvancha) перетинає межі Прусії, вздовж цієї річки до Вісли (ad Vislam) і вздовж Вісли до Оси (ad Osam), і вгору Осою до кордонів Прусії (...)». Отже, в документі окреслено природні межі Хелмінської землі, якими слугували ріки Дрвенца на півдні, Вісла на заході та Оса на півночі, при цьому праві притоки Вісли – Дрвенца й Оса – у їхніх верхів'ях протікали близько одна до одної. По них та Віслі й проходили адміністративні межі Хелмінської землі.

Крім того, в грамоті із січня 1230 р. вказувалося, що рицарі-ченці одержали цю територію «з усією вигодою та будь-якою вольністю [на] те, що може бути в землі, як-от: золото, срібло та інші роди металів; бобрів і ловища будь-яких інших звірів чи у [стоячих] водах, чи водних течіях; ринки, монету, мита й інше (...)». Отже, князь надав ордену регалії, доходи від яких раніше надходили до князівської скарбниці. На думку М. Дига, «здобуття рицарями Німецького ордену князівських повноважень на обширі, наданому їм Конрадом, (...) означало б, однак, скасування їхньої підлеглості щодо мазовецького князя». Той не мав наміру узаконювати цю «узурпацію», чим і пояснюється брак його печатки на грамоті [18, с. 54]. Г. Лабуда ж вважав, що даний примірник диплома є «другим оригіналом», а перший з усіма печатками було відправлено в Італію магістру Г. фон Зальці, який подав його до папської канцелярії. «Другий оригінал» залишався у Хелмні як доказ правомірності набуття Хелмінської землі Німецьким орденom [26, с. 27].

Декларована М. Дигом «підлеглість» рицарів-ченців князю Конраду ґрунтується лише на довільному тлумаченні слова fidelitas

(вірність), вжитого в грамоті із січня 1230 р. Князь обіцяв «захищати їх усією моєю силою», якщо хтось пригнічуватиме їх у їхніх посіلوх, а вони, із свого боку, «з усією вірністю (*cum omni fidelitate*)» пообіцяли, що воюватимуть разом з князем проти язичників. М. Диго вважає, що рицарі мусили скласти присягу вірності Конрадові, а той – надати їм бенєфіцій. «Рицарів Німецького ордену можна окреслити терміном *fideles* мазовецького князя. Поєднувати їх з князем мав стосунок особисто-майнової залежності. Запорукою тривалості цього зв'язку було надання бенєфіцію, який належить інтерпретувати у первинному значенні, тобто як *bonum factus*, а не *feudum*» [18, с. 56].

Як вже зазначалося, згідно з папськими буллами 1216 і 1220 рр., рицарі Німецького ордену не мали права вступати в залежність від світських осіб, отже, вони й не складали присяги, якої князь Конрад і не вимагав від них. Адже земельні надання на користь хрестових походів на Святу Землю і прирівняних до них походів проти язичників не оформлялися через присягу. Передача князем Хелмінської землі ордену диктувалася політичними обставинами, а не суб'єктивним бажанням здобути собі «вірного» васала. Здогад М. Дига, що рицарі «повинні були скласти присягу вірності Конраду», ґрунтується лише на виразі *cum omni fidelitate*. Проте жодних свідчень про таку присягу не містять ні документи, ні хроніки.

Посланці Німецького ордену провели перемовини і з єпископом Християном, результатом яких була нова грамота, видана на початку 1230 р. [6, № 73]. Вона збереглася в оригіналі, але не містить точної дати, крім року, проте її можна уточнити завдяки засвідченню документа грамотою абатів Генріха з Лекна та Іоанна з Лонду, що датується січнем 1230 р. [6, № 74]. Єпископ Християн передав Німецькому ордену свої володіння, надані князем Конрадом та плоцьким єпископом і куплені ним самим на Хелмінській землі, зберігши за собою «єпископський шеффель» (десятину від пшениці та жита), 200 «плугів» землі та 5 господарських дворів (*hologia*) по 5 «плугів» кожний. Рицарі ордену були зобов'язані щодо єпископа, «наче васали своєму пану, і щоб на цій землі не давали або

не жалували будь-кому жодних феодин (feodi) без згоди згаданого єпископа; (...) а під час походів несли прапор єпископа (...) перед прапором цих братів (рицарів-ченців. – О.М.)». Отже, Християн, звичайно, як керівник пруської місії прирівнював рицарів ордену до васалів і наполягав на збереженні своїх сеньйоральних прав на дарованих їм землях.

Посланці Німецького ордену провели переговори і з площким єпископом Гюнтером, який грамотою від 17 березня 1230 р. теж передав їм свої маєтки, замки, десятини та патронат над церквами на Хелмінській землі, зберігши за собою лише літургичні повноваження [6, № 77]. Оригінал цього диплома не зберігся, через що деякі фахівці вважали його фальсифікатом [31, с. 88-90; 26, с. 33-35]. З цим твердженням важко погодитися, беручи до уваги загалом приязне ставлення єпископа Гюнтера до Німецького ордену і його зацікавленість в успіху пруської місії та безпеці північних кордонів Мазовії.

Узагальнюючи зміст усіх угод Німецького ордену з князем Конрадом та єпископами Християном і Гюнтером, можна дійти висновку, що станом на весну 1230 р. корпорація рицарів-ченців зуміла в юридичному аспекті набути сукупність політичних, поземельних, приватних і частково церковних прав, які дозволяли їй встановити своє повновладдя на Хелмінській землі. Втім, це ще не означало, що Німецький орден відторгнув її від князівських володінь.

Як зазначалося, чимало дискусій викликала Крушвицька угода князя Конрада з Німецьким ордену з червня 1230 р. [6, № 78]. Підозру викликало як те, що її оригінал не зберігся, так і внесення її до реєстрів папської канцелярії лише в 1234 р. Хоча угода не містила нічого принципово нового щодо Хелмінської землі порівняно з «привілеєм» з початку 1230 р., проте в ній князь відмовився на користь ордену від будь-яких набутоків у Пруссії.

Г. Лабуда наголосив на «здійсненій Крушвицькою угодою Конрада Мазовецького передачі Пруссії Німецькому ордену», яка «не знайшла жодного чіткого відголоску в папських буллах 1230

р. Тому це пожалування слугує у названій угоді штучним додатком, а в правно-політичному аспекті становить курйоз» [26, с. 28]. Історик некоректно подав зміст «пожалування», яке зовсім не становило «передачі Прусії Німецькому ордену». Князь Конрад буквально поступився (*concessi*) будь-якою здобиччю «від осіб і дібр всіх сарацинів», тобто язичників, деталізувавши, що йдеться про захоплення «рухомостей або нерухомостей, земель чи вод, а також всього, що в них міститься». Тє, що Г. Лабуда трактує як «передачу Прусії», насправді було відмовою князя від участі в її загарбанні, поданою як його концесія.

На думку Г. Лабуди, «головну тїнь на автентичність “Крушвицького” привілею кидає той факт, що рицарі Німецького ордену, нібито здобувши Прусїю публічно як дар Конрада, в 1231 р. визнали зверхність єпископа Християна над цією землею й удовольнилися виділенням тільки 1/3 її території. Отож більш правдоподібним є припущення, що рицарі Німецького ордену фальсифікували документ лише в 1234 р., коли, скориставшись ув’язненням єпископа Християна самбами, почали домагатися надання їм всієї Прусїї з титулом повної територіальної зверхності. З цією метою вони представили в папській курїї згаданий документ, який зберігся у реєстрах папської канцелярії лише в копії (...)» [16, с. 127]. Тут Г. Лабуда знову вдається до некоректних інтерпретацій і порівнянь, адже, як зазначалося, князь Конрад не дарував Прусїю публічно Німецькому ордену, а лише поступався йому всім тим, що можна було там захопити.

На відміну від Г. Лабуди, М. Діго (слідом за Г. Ловмянським) вважає, що Крушвицька угода знайшла відображення у папській буллі від 12 вересня 1230 р., яка підтвердила надання князем Конрадом Хелмінській землі та затвердила майбутні набутки в Прусїї: «скільки брати (рицарі-ченці. – О.М.) зможуть здобути на землі язичників, належатиме ордену» [6, № 80; 18, с. 60].

Г. Кухарський навів ряд доказів на користь того, що князь Конрад апробував зміст Крушвицького привілею 1230 р. і що в Німецького ордену не було жодних логічних підстав фальсифікувати такий

важливий документ. На підставі папських булл від 18 січня і 12 вересня 1230 р. він вже тоді здобув фактичне поле діяльності в язичницькій Пруссії [25, с. 41-42].

Деякі цікаві уточнення до проблеми появи Крушвицького привілею запропонував М. Льовенер. На його думку, текст документа магістр Г. фон Зальца підготував в імперській канцелярії, тобто на півдні Італії, після чого направив його в Мазовію з командиром першого загону рицарів ордену, прецептором Германом Балком. Князь Конрад завірив грамоту в Крушвиці у червні 1230 р., а відтак листовно повідомив про це римського папу, що впливає з булли Григорія IX від 12 вересня 1230 р., у якій він ще раз наказав Німецькому ордену розпочати бойові дії проти прусів [28, с. 11].

Прибічники тези про фальсифікацію Крушвицької угоди Німецьким орденем виходили з думки, що князь Конрад запросив орденських рицарів і надав їм Хелмінську землю з тією метою, щоби з їхньою допомогою завоювати Пруссію. Хибність такого «здогаду» очевидна, адже в жодному документі князь не декларував такого наміру. В розглянутих джерелах мова йшла лише про спільну боротьбу князя і рицарів ордену проти язичників, а також про право рицарів-ченців захоплювати їхні землі. Князь Конрад не міг відкрито претендувати на оволодіння Пруссією, адже це наразило б його на конфлікт з папством. Воно дозволяло воєнні дії проти прусів лише у формі хрестового походу під наглядом єпископа Християна як уповноваженого папи, заборонивши світським хрестоносцям привласнювати здобуті землі язичників і їх самих, яких слід було передавати цьому єпископу для хрещення, тобто під його владу [6, № 31, 38].

«Плани» Конрада Мазовецького загарбати Пруссію з'явилися в уяві істориків кінця XIX-XX ст., які відтак не могли припустити, щоб князь так легко відмовився від цих «планів». Та їх у нього просто не було, тим паче, що він кинув всі сили на захоплення Кракова, вступивши у боротьбу з Генриком Бородатим та іншими князями. За цих обставин князь Конрад був ладен на будь-які кроки, щоб

заохотити Німецький орден до війни проти язичників, які спустошили Мазовію. Г. фон Зальца, оцінивши таке становище, підготував за зразком «привілею» із січня 1230 р. Крушвицьку угоду, яку Конрад затвердив і сповістив про неї папу Григорія IX, підтримки котрого вельми потребував. На цій підставі понтифік і видав буллу від 12 вересня 1230 р., у якій ще раз затвердив надання князем Хелмінської землі Німецькому ордену і закликав рицарів-ченців якомога швидше розпочати війну проти прусів.

Посланці Німецького ордену продовжили переговори і з єпископом Християном, уклавши з ним на початку 1231 р. у Рубеніхті (Австрія) дві угоди [6, № 82, 83]. У першій з них єпископ підтвердив передачу ордену прибутків від церков і десятин на Хелмінській землі, зберігши за собою лише єпископську юрисдикцію, а другою угодою передбачив майбутній розподіл володінь у Пруссії. Згідно з нею, єпископ надавав ордену третину земель, залишивши за собою решту (*reliquis*), тобто 2/3. Така пропорція викликала в історіографії ряд коментарів, адже розподіл володінь, що відбувався на основі папської булли 1243 р., ґрунтувався на іншій zasadі: троє єпископів одержували третину, а орден – 2/3 земель [6, № 143, с. 108]. Однак у 1231 р. був лише один єпископ на землях Пруссії, які, як підкреслював Християн, «належать нам з влади та милості апостольського престолу», що й слугувало для єпископа юридичною підставою розпоряджатися цими землями. Мабуть, Християн діяв за прикладом Альберта, єпископа Лівонії, який в 1207 р. виділив мечоносцям третину загарбаних там земель [2, XI, 3].

Саме навесні 1231 р. загін рицарів Німецького ордену під проводом прецептора Г. Балька, за військової підтримки Конрада Мазовецького, перейшов Віслу і збудував перший замок на Хелмінській землі – Торунь [5, III, 1]. Упродовж двох років ця територія перейшла під контроль нової орденської адміністрації, перелік представників якої міститься у знаменитій Кульмській грамоті від 28 грудня 1232 (1233) р. [1, с. 107, 116; 24, с. 21-22]. Тим часом єпископ Християн провадив місію на пруському узбережжі Віслянської за-

токи аж до Самбійського (нині Калінінградського) півострова, де влітку 1233 р. його захопили в полон пруси-самби [6, № 100; 16, с. 125].

Через зникнення єпископа папська курія у жовтні 1233 р. передала його повноваження як керівника хрестового походу в Пруссії Німецькому ордену [6, № 101]. Магістр Г. фон Зальца використав цю обставину, щоб юридично оформити повну зверхність корпорації над всіма пруськими землями, завоювання яких рицарі розпочали саме в цей час [5, III, 9]. Папа Григорій IX підтримав Німецький орден, видавши 3 серпня 1234 р. в Рієті протекційну буллу, яка мала, без перебільшення, доленосне значення для утвердження його повновладдя у Південно-Східній Прибалтиці [6, № 108; 4, № 8; 26, с. 36-38]. Її суть полягала в тому, що папа взяв Пруссію «під юрисдикцію й у власність Святого Петра» і передав її ордену «у вічне, вільне посідання» із застереженням, що апостольський престол розпоряджатиметься створенням єпархій і призначенням туди кліриків та єпископів. Отже, існуючі і майбутні володіння Німецького ордену в Пруссії переходили під пряму юрисдикцію римської курії, набувши статусу папського лену. На цій правно-політичній основі і відбувалася розбудова власної орденської державності.

Буллу з Рієті обходила повним мовчанням єпископа Християна, якого, мабуть, вважали загиблим [28, с. 18]. У будь-якому разі документ скасував його повноваження як намісника папи в Пруссії [16, с. 128]. Крім того, булла, хоч і згадувала Хелмінську землю як надану Німецькому ордену князем Конрадом і «не без великих зусиль та видатків» розбудовану орденськими рицарями, але не поширювала на неї пряму папську юрисдикцію [26, с. 37].

Проблему цієї території було остаточно вирішено під час конфлікту Конрада Мазовецького з Німецьким орденем, викликаного інкорпорацією ним Ордену рицарів Христових з Добжиня. Папа Григорій IX затвердив її буллою від 19 квітня 1235 р. [6, № 118]. Крайовий магістр Пруссії Г. Балк не лише включив «добжинських братів» до свого ордену, але й приєднав Добжинську землю

до його володінь на Хелмінській землі. Це викликало протест князя Конрада в папській курії і призначення Григорієм IX комісії у складі єпископів Вільгельма Моденського та Михайла Куявського, двох домініканців і ін. За її посередництвом 19 жовтня 1235 р. було укладено угоду, згідно з якою Німецький орден повертав Добжинську землю князю Конраду, а цей сплачував ордену компенсацію в 150 марок срібла, підтверджував беззастережну передачу йому Хелмінської землі й усував з неї своїх рицарів. В угоді вже не було згадки про зобов'язання Німецького ордену до спільної з князем боротьби проти язичників [6, № 119].

Таким чином, за десятиліття (1225-1235 рр.) активної дипломатичної діяльності магістр Німецького ордену Г. фон Зальца та його уповноважені повною мірою реалізували можливості, які відкрилися перед корпорацією у Південно-Східній Прибалтиці у зв'язку із зверненням мазовецько-куявського князя Конрада по допомогу проти войовничих сусідів – язичницьких прусів. Провал спроби створення власного незалежного володіння у Семигороді і не вельми ясні територіальні перспективи на Близькому Сході, незважаючи на матеріальні милості з боку імператора Фрідріха II як єрусалимського короля, спонукали магістра та його сподвижників з усією ґрунтовністю й обачністю приступити до вирішення правно-політичних проблем, пов'язаних з комплексом відносин з князем Конрадом та пруським і мазовецьким єпископами. Німецький орден порівняно швидко забезпечив собі юридично гарантоване поле діяльності й енергійно приступив до фактичного творення підвалин власної державності за рахунок послідовного присвоєння статусно різних територіальних часток на північному заході Мазовії і в прилеглих районах Прусії, населення яких було вже частково охрещене. Корпорації німецьких рицарів-ченців сприяли також такі історичні явища, як складне становище в політично роздробленій і тому ослабленій Польщі, розпочатий ще на рубежі XII-XIII ст. наступ феодално-католицьких сил на язичницькі племена Східної і Південно-Східної Прибалтики, суперництво в лавах цих сил через прагнення церковних інституцій та ієрархів відігра-

вати керівну роль у збройній «місії», спрямованій на підкорення і християнізацію язичників. Зрештою магістр Г. фон Зальца вміло використав прихильне ставлення імператора Фрідріха II та римських пап Гонорія III і Григорія IX до Німецького ордену, завдяки чому корпорація піднесла свій авторитет і домоглася керівного становища в проведенні збройної «місії» в Пруссії.

Багатьох істориків, які вивчали дипломатичну документацію Німецького ордену за 1225-1235 рр., звела на манівці «Золота булла» з Ріміні 1226 р. Вона містила програму-максимум корпорації, не призначену для афішування, але прийняту нею до виконання. Зміст наступних документів засвідчує, що корпорація рухалася до мети достатньо обережно, крок за кроком, укладаючи спочатку прелімінарні угоди, за якими слідували акти з чітко окресленими і деталізованими положеннями. Це добре простежується на ланцюжку «привілеїв», виданих князем Конрадом у 1228-1230 рр. В цей ряд цілком логічно вписується і Крушвицька угода з червня 1230 р. як подальша деталізація угоди із січня 1230 р., яка, в свою чергу, деталізувала порівняно лаконічні положення грамоти з квітня 1228 р. Текст Крушвицької угоди сильно відрізняється від текстів попередніх грамот, але не змістом, а лексично-стильовими особливостями, які вказують стиліста високого рівня. Магістру Г. фон Зальці не було резону підробляти цю угоду та ще й у настільки яскравому стилі. Римська курія і без неї видала б буллу від 3 серпня 1234 р., тому що це відповідало, з одного боку, логіці перебігу подій, а з другого, послідовності набуття Німецьким орденем владних повноважень і перетворення його в перспективі на утримувача Пруссії як папського лену.

Джерела та література: 1. Золотая булла Римини // Рогачевский А.Л. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. – С. 319-324; 2. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Подгот. к изд. Цепковым А.И. – Рязань: Александрия, 2009. – 384 с.; 3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.:

Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.; 4. Hubatsch W. Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. – Göttingen etc.: Mustersmidt, 1954. – 200 S.; 5. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae // Scriptores rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft / Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke. – Leipzig: S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – P. 3-219; 6. Preussisches Urkundenbuch: Politische Abteilung / Hrsg. von Philippi und Woelky. – Königsberg: Hartungsche Verlagsdruckerei, 1882. – Bd. 1, Hälfte 1. – 240 S.; 7. Tabulae ordinis Theutonici: Ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum edidit E. Strehlke. – Berolini: Apud Weidmannos, 1869. – VI, 491 p.; 8. Teksty źródłowe do ćwiczeń z historii Polski średniowiecznej (do r. 1492)/ Wybrała L. Matusik. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocław., 1975. – 391 s.; 9. Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter / Hrsg. von H. Helbig und L. Weinrich. – Darmstadt: Wissensch. Buchgesellschaft, 1972. – Bd. 2. – 632 S.; 10. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.П. Шумило та ін. – К.: Либідь, 2001. – 632 с.; 11. Масан О. Добжинський орден (До історії дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. (Збірник наук. статей). – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41-53; 12. Масан О. Німецький орден у Семигороді // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 74-94; 13. Рогачевский А.Л. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. – 368 с.; 14. Тымовский М. Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с польск. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с.; 15. Arnold U. Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert // Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter / Hrsg. von H.Z. Nowak. – Toruń, 1990. – S. 57-70; 16. Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia. – Gdańsk: Wyd-wo morskie, 1986. – 624 s.; 17. Boockmann H. Der Deutsche Orden: Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. – München: Beck, 1999. – 319 S.; 18. Dygo M. Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259). – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1992. – 408 s.; 19. Historia Torunia / Pod red. M. Biskupa. – Toruń: TNT, 1999. – T. 1: W czasach sredniowiecza (do roku 1454). – 343 s.; 20. Hlaváček I. Die Deutschordensritter und die Kirche im böhmischen Staat der Přemyslidenzeit // Ritterorden und Kirche im Mittelalter / Hrsg. von H.Z. Nowak. – Toruń, 1997. – S. 129-142; 21. Hubatsch W. Zur Echtheitsfrage der Goldenen Bulle von Rimini Kaiser Friedrichs II. für den Deutschen Orden 1226 // Von Akkon bis Wien / Hrsg. von U. Arnold. – Marburg, 1978. – S. 1-5; 22. Jasiński T. Okoliczności nadania ziemi chełmińskiej Krzyżakom w 1228 roku w świetle

dokumentu łowickiego // *Balticum: Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku ofiarowane M. Biskupowi w 70 rocznicę urodzin* / Pod red. Z.H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 151-163; 23. Jasiński T. Złota bulla Fryderyka II dla zakonu krzyżackiego z roku rzekomo 1226 // *Roczniki Historyczne*. – Poznań, 1994. – R. 60. – S. 105-154; 24. Józwiak S. Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410: Rozwój – Przekształcenia – Kompetencje. – Toruń: Uniw. M. Kopernika, 2001. – 247 s.; 25. Kucharski G. Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego dla zakonu krzyżackiego z 1230 roku // *Zapiski Historyczne*. – Toruń, 2000. – T. 65. – Z. 3-4. – S. 3-43; 26. Labuda G. Über die Urkunden zur Gründung des Deutschen Ordens im Kulmerlande und in Preußen in den Jahren 1226-1234 // *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter* / Hrsg. von H.Z. Nowak. – Toruń, 1990. – S. 21-44; 27. Löwener M. Bemerkungen zum Text der Rimini-Bulle Kaiser Friedrichs II. für den Deutschen Orden vom März 1226 // *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens* / Hrsg. von U. Arnold. – Marburg, 1993. – Bd. 2. – S. 51-67; 28. Löwener M. Początki Zakonu Niemieckiego w Prusach do połowy XIII wieku // *Zapiski Historyczne*. – Toruń, 2000. – T. 65. – Z. 1. – S. 7-24; 29. Matison I. Zum politischen Aspekt der Goldenen Bulle von Rimini // *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen* / Hrsg. von P. Klemens Wieser OT. – Bad Godesberg, 1967. – S. 49-56; 30. Perlach M. Die ältesten preussischen Urkunden kritisch untersucht // *Altpreussisches Monatsschrift*. – Königsberg, 1873. – Bd. 10. – S. 609-649; 31. Perlach M. Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters. H. 1: Zur Kritik der ältesten preussischen Urkunden. – Halle/S.: Waisenhaus, 1886. – 143 S.; 32. Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r.: Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń: Tow-wo Naukowe w Toruniu, 1968. – 211 s.; 33. Tümler M. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens bis zur neuesten Zeit. – Wien: Panorama, 1955. – 746 S.; 34. Weise E. Interpretation der Goldenen Bulle von Rimini (März 1226) nach dem kanonischen Recht // *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen* / Hrsg. von P. Klemens Wieser OT. – Bad Godesberg, 1967. – S. 15-48; 35. Wiliński K. Walki polsko-pruskie w X-XIII w. – Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1984. – 215 s.; 36. Włodarski B. Polityczne plany Konrada księcia mazowieckiego. – Toruń: Tow-wo Naukowe w Toruniu, 1971. – 63 s.; 37. Wyrozumski J. Historia Polski do roku 1505. – Warszawa: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1985. – 254 s.; 38. Zientara B. Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego // *Zapiski Historyczne*. – Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 4. – S. 27-42; 39. Ziegler U. Geschichte des Deutschen Ordens. – Erfstadt: area verl., 2005. – 287 S.